

PALEO-AKTUEEL

NR 21 | 2010

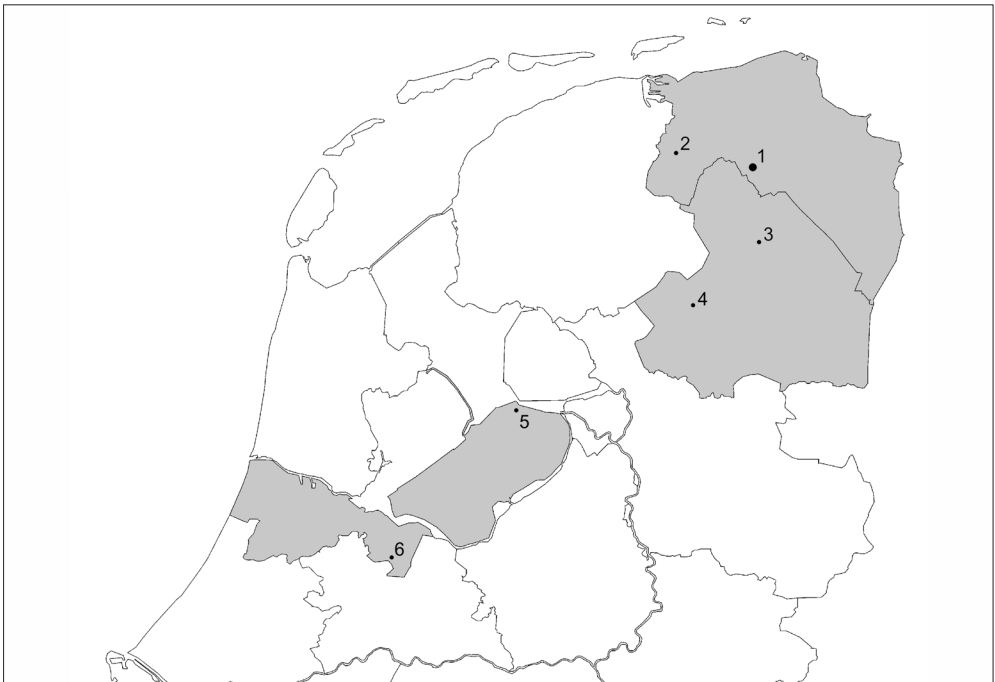
Paleo-aktueel

21

Rijksuniversiteit Groningen / Groninger Instituut voor Archeologie (GIA)
University of Groningen / Groningen Institute of Archaeology
& Barkhuis
Groningen, 2010

In dit nummer: 1) Nederland, 2) Duitsland, 3) Griekenland, 4) Italië, 5) De Krim, Oekraïne

In dit nummer: 1) Groningen, 2) Grootegast, 3) Balloo, 4) Dwingeloo, 5) Swifterbant, 6) Hilversum

Inhoud

Voorwoord	vii
D. STAPERT, L. JOHANSEN, R.J. KOSTERS, W. PRUMMEL & I. WOLTINGE Zes benen <i>retouchoirs</i> van Mauern (Duitsland)	1
J. OFFERMAN-HEYKENS, D. STAPERT & L. JOHANSEN Een Neanderthaler-kampement in het Corversbos bij Hilversum (N.H.)	9
A.M. KOOPS-BESIJN & R.T.J. CAPPERS Aanwijzingen voor plantaardige conservatie van huiden in archeologische contexten	17
E. VAN DE LAGEMAAT, R. MEIJER, D.C.M. RAEMAEKERS, I. WOLTINGE & S.G. MATTHEWS Experimenteel onderzoek naar vroeg-neolithische brede wiggen als houtbewerkingsgereedschap	25
S. DRESSCHER & D.C.M. RAEMAEKERS Oude geulen op nieuwe kaarten. Het krekensysteem bij Swifterbant (Fl.)	31
R.L. FENS, J.Y. HUIS IN 'T VELD, J.P. MENDELTS, M.J.L.TH. NIEKUS & A. UFKES Jagen, wonen en begraven op de flank van de Hondsrug (Gr.)	39
T. VAN LOON <i>Trigoria Selcetta</i> : Een Late-Bronstijd nederzetting in Rome (Italië)	47
H.P.A. ROOVERS & P.M. VAN LEUSEN Veldverkenningen in de Monti Lepini (Italië): een korte onderzoeksgeschiedenis	55
P.A.J. ATTEMA, T.C.A. DE HAAS, W. DE NEEF & C. WILLIAMSON Site-classificatie in het Džarylgač Survey Project (noordwestelijke Krim, Oekraïne)	63
W.A.B. VAN DER SANDEN & H. LUNING Nieuw licht op de muntschat van Balloo (Dr.)	71
G.W. TOL Bewijs voor laat-Romeinse bouwactiviteit in het achterland van <i>Antium</i> (Italië)	79
H.A. GROENENDIJK & P. VOS Stroobos en Gaarkeuken: sleutelsites middeleeuwse veenontginning in het Westerkwartier (Gr.)	85

M. DE WIT & E. DE LEEUW	
De laat-middeleeuwse 'Hof te Dwingeloo' (Dr.) teruggevonden	95
F. VREDE	
Archeobotanisch onderzoek op het kasteelterrein 'Paddepoel-Zernikelaan' (Gr.)	103
H.R. REINDERS	
Vergeten erfgoed: de Grieks-Turkse grens van 1832	109

Bewijs voor laat-Romeinse bouwactiviteit in het achterland van *Antium* (Italië)

Gijs Tol¹

Vanaf de zomer van 2001 verricht het Groninger Instituut voor Archeologie (GIA) onderzoek in het gebied rondom de gemeente Nettuno (Lazio, Centraal-Italië), een middelgrote plaats gelegen aan de Tyrheense zee kust, ongeveer 60 kilometer ten zuiden van Rome. Dit onderzoek valt binnen het kader van het Pontine Region Project, een langlopend onderzoeksprogramma gericht op het archeologisch onderzoeken van alle landschapseenheden die de Pontijnse Regio vormen (Attema, 1993). In twee achtereenvolgende subprojecten, het Astura project (2001-2003; zie Attema *et al.*, 2008) en het Carta Archeologica del Comune di Nettuno project (2004-2006; zie Attema *et al.*, in druk), werd een eerste reconstructie gemaakt van de nederzettingsgeschiedenis tussen de prehistorie en de Vroege-Middeleeuwen. Het onderzoeksgebied kan in de Romeinse tijd als het directe achterland van de Romeinse koloniestad *Antium* worden beschouwd.

Voor deze reconstructie werd een combinatie van verschillende bronnen gebruikt. De eerste bron betreft de topografische studie van F. Piccarreta, onderdeel van de Forma Italiae-reeks (Piccarreta, 1977). Deze studie omvat een kleine 200 archeologische sites gelegen rond het zuidelijke stroomdal van de Astura rivier. Een tweede topografische bron is een site overzicht vervaardigd door A. Liboni, toenmalig directeur van het archeologisch museum in Nettuno. Tevens is door het GIA een grote collectie archeologische materialen, die door hem op deze sites verzameld is, bestudeerd. Een derde bron bestaat uit veldwerk van het GIA. Sites die gekarteerd

waren in de genoemde studies werden opnieuw bezocht om hun locatie te controleren en aanvullende samples te nemen. Deze herbezoeken werden aangevuld met intensieve surveys van beschikbaar akkerland.

Laat-Romeins Centraal-Italië

Evenals geconstateerd in andere landschapsarcheologische projecten uitgevoerd in Centraal-Italië beleeft ons studiegebied haar voornaamste piek – zowel wat betreft het aantal nederzettingen als het aantal inwoners – in de periode tussen de Late-Republiek tot de Midden-Keizertijd (Attema *et al.*, in druk). Het aantal nederzettingen neemt, conform bevindingen elders, vervolgens dramatisch af aan het begin van de 3^e eeuw n.Chr. (zie bijv. Attema *et al.*, in druk; Patterson *et al.*, 2004: 10). Dit wordt vaak gezien als bewijs voor een periode van crisis, waarbij tot op heden weinig consensus is over de achterliggende redenen. De auteur is er echter van overtuigd dat zulke abrupte ‘breuken’ in de nederzettingshistorie niet overeen kunnen komen met de historische werkelijkheid. In plaats van aan een sterke toe- of afname van nederzettingen- en bevolkingsaantallen moeten zulke breuken in de eerste plaats toegeschreven worden aan vermeerderde of verminderde archeologische zichtbaarheid van de bevolking in een bepaalde periode. Het is dan ook niet verrassend dat de ‘breuk’ in de 3^e eeuw hand in hand gaat met een forse terugval in de aantallen geïmporteerd fijn aardewerk, in het bijzonder uit Noord-Afrika, terwijl archeologen de kennis van lokaal aardewerk ontberen voor deze periode.²

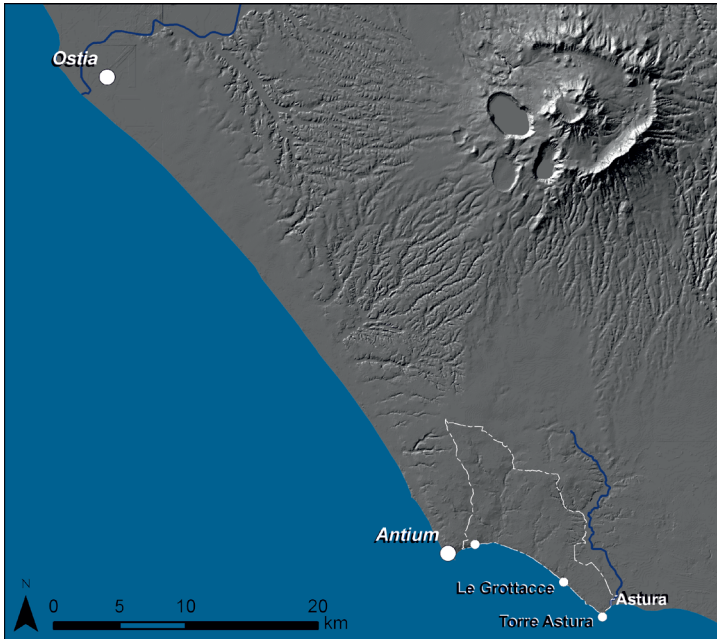

Fig. 1. Locatie van het studiegebied met aanduiding van de in de tekst genoemde locaties. De witte stippen geven de vondstlocaties van de AEMLI•PAVLLI• stempels aan (Fig. T.C.A. de Haas, RUG/GIA).

Dakpanstempels

Tussen in ieder geval de 1^e eeuw v.Chr. en de 4^e eeuw n.Chr. worden er stempels aangebracht op dakpannen en bakstenen. Deze stempels zijn vaak uitstekend te dateren. De stempels bestaan doorgaans uit een afkorting van de eigenaar van het atelier waar de tegels geproduceerd werden. Dit waren vaak personen uit de hoogste lagen van de bevolking (niet zelden keizers of familieleden van keizers), waarvan de namen zijn overgeleverd in historische bronnen. Verder wordt de vorm van deze stempels gekenmerkt door een typologische ontwikkeling. De vroege exemplaren zijn doorgaans rechthoekig, terwijl de late exemplaren cirkelvormig zijn. Aan de hand van de bestudering van het gebruik van deze dakpannen is het mogelijk om meer inzicht te krijgen in de relatieve intensiteit van bouwactiviteiten in een bepaalde periode.

Voor ons onderzoeksgebied hebben wij de beschikking over 34 dakpanstempels, deels afkomstig uit de museumcollectie, deels verzameld tijdens GIA veldwerk. In totaal heb-

ben 16 van deze stempels een gesloten ronde vorm met een verhoogd midden. Typologisch gezien is deze vorm de opvolger van de ronde stempel met een kleine halfronde uitsparing, een type dat gangbaar was tot in ieder geval het eerste decennium van de 3^e eeuw n.Chr. De compleet ronde stempels zijn dan ook te dateren in de 3^e of de 4^e eeuw n.Chr.

Types en herkomst

De kustzone tussen het hedendaagse Nettuno en de monding van de Astura rivier wordt in de Romeinse tijd gekenmerkt door de aanleg van grote *villae marittimae*, luxe wooncomplexen vaak verbonden met commerciële initiatieven. Voorbeelden hiervan zijn de aanleg van visvijvers (zie bijv. Higginbotham, 1997) en het winnen van zwavel (Quilici & Quilici Gigli, 1984). De 16 stempels zijn zonder uitzondering gevonden in deze kustzone. Een aantal stempels kan duidelijk aan één van de villa's worden toegewezen, terwijl voor een aantal stukken uit de museumcollectie de exacte vindplaats niet meer met zekerheid

Fig. 2. De vier verschillende in het studiegebied aangetroffen laat-Romeinse stempeltypes (Foto G.W. Tol, RUG/GIA). Diameter stempels 1, 2 en 4: 7.5 cm; stempel 3: 8.1 cm.

te achterhalen is. Het is aannemelijk dat ook deze stukken te associëren zijn met één van de langs de kust gelegen residenties (fig. 1). De collectie stempels omvat exemplaren van vier verschillende ateliers (fig. 2):

- Een totaal van elf stempels bevat het opschrift AEMILI•PAVLLI•. Deze stukken zijn gevonden op drie kustsites, terwijl van acht fragmenten de exacte vondstlocatie onbekend is.

Fig. 3. De terracotta mal voor het maken van de AEMILI•PAVLLI• stempels (Foto G.W. Tol, RUG/GIA). Diameter mal: 7.5 cm.

- Drie stempels bevatten de tekst POMPEI•MAGINI• (CIL XV/1: nr.1371). Eén fragment werd gevonden tijdens GIA veldwerk, terwijl van twee andere fragmenten de exacte vondstlocatie onbekend is.
- Eén fragment draagt de tekst SCANTIAE•CONSTANTIS• (CIL Suppl. Otiense: nr. 34). Dit fragment werd gevonden tijdens opgravingen bij de site Astura, een laat-Romeinse kustnederzetting.
- Eén fragment is incompleet en bevat de tekst ..JNTIOCI•PO[... De exacte vondstlocatie van dit fragment is onbekend. Het is onduidelijk wat de complete originele tekst op het stempel moet zijn geweest.

Uit de beschikbare literatuur, waaronder het *Corpus Inscriptionum Latinarum*, blijkt dat geen van deze vier types erg gangbaar is geweest. Van type 1 zijn losse exemplaren aangetroffen in het nabijegelegen *Antium* (NSA, 1883: 134) evenals in *Ostia* (Steinby *et al.*, 1977: nr. 1140). Ook van type 3 is een exemplaar uit *Ostia* bekend. Van stempel type 2 bevindt zich een exemplaar in de col-

lectie van een Parijs museum, met onbekende vondstlocatie. Stempel nummer 4 is tot op heden onbekend.

Productie

Voor in ieder geval één van de hierboven beschreven tegeltypes hebben we bewijs dat deze lokaal geproduceerd moet zijn. In de museumcollectie bevindt zich namelijk ook een terracotta mal voor het vervaardigen van de AEMILI•PAVLLI• stempels (fig. 3). Hoewel de exacte vondstlocatie van deze mal niet bekend is, is het zeker dat deze ergens langs de kust tussen Nettuno en Torre Astura is gevonden. Ook de hoeveelheid stempels van het POMPEI•MAGINI• -type en de relatieve onbekendheid van dit type buiten ons onderzoeksgebied doet vermoeden dat de workshop waar deze tegels geproduceerd werden zich in of in de directe omgeving van ons studiegebied bevindt.

Een goede kandidaat voor de locatie van één (of beiden) van deze producties is de kustvilla van Le Grottaacce. Op deze locatie zijn – voorafgaand aan de bouw van de villa – aanwijzingen voor de productie van laat 2e-eeuwse of vroeg 1e-eeuwse amforen. De bouw van een *essicatoio* [drooggebouw] duidt erop dat industriële activiteit wellicht continueerde in de Keizertijd. In secundair gededeponeerde lagen werden misbaksels van tegels gevonden evenals een fragment van een AEMILI•PAVLLI• stempel (De Haas *et al.*, 2008: 552).

Historische achtergrond

De *Aemili Paulli* familie figureert tussen de meeste belangrijke families van het Rome van de Republikeinse periode en de Vroege Keizertijd. Zo zijn er tussen 302 v.Chr. en 1 n.Chr. maar liefst zeven leden van de familie die in Rome de functie van consul bekleden. De laatste van deze, *Lucius Aemilius Paullus*, werd gestraft met een *damnatio memoriae* [vervloeking van de nagedachtenis] voor het samenspannen tegen keizer Augustus. Na

het uitspreken van deze vervloeking tasten we, wellicht als direct gevolg hiervan, in het duister over het verdere lot van deze familie. De productie van tegels met dit opschrift is bewijs voor de aanwezigheid van een atelier, verbonden met een landgoed, van deze familie langs de kust ten zuiden van *Antium* in de 3^e of 4^e eeuw n.Chr.

Een stempel van het POMPEI•MAGINI-type, afkomstig van de villa bij Grottacce werd eerder besproken in *Paleo-aktueel* 14/15. De auteur heeft echter in zijn reconstructie van het opschrift niet opgemerkt dat – ongetwijfeld uit ruimtebesparende overwegingen – de ‘M’ en de ‘P’ van *Pompei* verweven zijn. Het lijkt, ook gezien de doorgaans gebruikte nomenclatuur op dakpanstempels, tevens waarschijnlijker om de workshop eigenaar te identificeren als *Pompeius Maginus*. De tegelproducent behoorde dan tot de *gens Pompeia*, eveneens een familie met haar wortels in de stad Rome, en niet tot de *tribus Pomptinus*, zoals eerder werd voorgesteld (Blokzijl, 2003).

Conclusie

Aan de hand van een collectie door het GIA bestudeerde dakpanstempels is duidelijk dat er op meerdere kustsites, gelegen in het zuidelijke deel van het achterland van *Antium*, sprake is van bouwactiviteit, te dateren in de Laat-Romeinse periode. Het ondernemen van nieuwe commerciële initiatieven, waar de productie van dakpannen een voorbeeld van is, duidt erop dat het onderzoeksgebied in deze periode nog voldoende vitaal was. Commerciële ondernemingen kunnen uiteraard niet succesvol zijn zonder afzetmarkt. Het verspreidingspatroon van de AEMILI•PAVLLI stempels suggereert dat deze markt in de eerste plaats in de directe omgeving van het atelier gezocht moet worden.

Het feit dat deze laat-Romeinse stempels uitsluitend gevonden zijn op kustsites past weliswaar in een algemeen beeld van teruggang (zowel in aantallen nederzettingen als

bevolking) voor het studiegebied als geheel, maar toont tevens aan dat dit beeld locatieafhankelijk is. Bepaalde zones, zoals de kuststrook ten zuiden van *Antium*, bleven ook in de 3^e en 4^e eeuw op een hoog economisch niveau functioneren.

Evidence for Late Roman building activity in the hinterland of *Antium* (Italy)

Between 2001 and 2006 the Groningen Institute for Archaeology worked on reconstructing the settlement history in the territory of the present-day municipality of Nettuno. The study area is thought to have represented the southern part of the ager of the Roman colony of Antium. In this settlement history there appears to be a strong decline in the number of sites from the beginning of the 3rd century AD onwards, a common phenomenon in other parts of Central Italy as well. The study of a collection of tile stamps, among which are examples that were certainly produced in our study area, does however indicate that the economic situation in the 3rd and 4th centuries AD was still dynamic enough for new commercial initiatives to be undertaken.

Noten

1. Rijksuniversiteit Groningen, Groninger Instituut voor Archeologie, Poststraat 6, 9712 ER Groningen (G.W.Tol@rug.nl).
2. Sinds het voorjaar van 2007 werkt de auteur aan een proefschrift, waarin hij zich door middel van verdere bestudering van contexten uit de museumcollectie en aanvullend veldwerk, onder andere richt op het in kaart brengen van laat-Romeinse bewoning. Binnen dit onderzoek nemen opgravingen binnen de laat-Romeinse en vroeg-middeleeuwse nederzetting Astura een belangrijke plek in. Op deze site is een grote hoeveelheid, lokaal geproduceerd, aardewerk aangetroffen dat als referentie voor elders in het studiegebied gevonden materialen kan fungeren.

Literatuur

- Attema, P.A.J., 1993. *An archaeological survey in the Pontine Region: a contribution to the early settlement history of South Lazio 900-100BC*. Groningen.
- Attema, P.A.J., H. Feiken, T.C.A. de Haas & G.W. Tol, 2008. The Astura and Nettuno surveys of the Pontine Region project (2003 – 2005), 1st report. *Palaeohistoria* 49/50, 415–516.
- Attema, P.A.J., T.C.A. de Haas & G. Tol, in druk. *Between Satricum and Antium: Settlement dynamics in a coastal landscape in Latium Vetus*. Babesch Supplementa Series 18. Leuven, Peeters.
- Blokszyl, T., 2003. Wonen en werken: Commerciële activiteiten en Romeinse kust-villae in Latium (Midden-Italië). *Paleo-aktueel* 14/15, 139–142.
- CIL = *Corpus Inscriptionum Latinarum*. Berlijn, Berlin-Brandenburg Academy of Sciences and Humanities.
- De Haas, T.C.A., P.A.J. Attema & H. Pape, 2008. Amphorae from the coastal zone between Anzio and Torre Astura (Pontine Region, Central Italy): the GIA excavations at *Le Grottacce*, a local amphora collection and material from surveys in the Nettuno area. *Palaeohistoria* 49/50, 517–615.
- Higginbotham, J., 1997. *Piscinae: Artificial fishponds in Roman Italy*. Chapel Hill, University of North Carolina Press.
- NSA = *Notizie degli Scavi di Antichità*. Rome, Reale Accademia dei Lincei.
- Patterson, H., H. di Giuseppe & R.E. Witcher, 2004. Three South Etrurian crises: first results of the Tiber Valley Project. *Papers of the British School at Rome* 72, 1–37.
- Piccarreta, F., 1977. *Astura*. Florence, Leo S. Olschki Editore.
- Quilici, L. & S. Quilici Gigli, 1984. Attivita estrattiva dello zolfo nella zona tra Ardea ed Anzio. *Archeologia Laziale* 6, 229–249.
- Steinby, M., T. Helen & H. Solin, 1977. *Lateres signati ostienses (ActaInstRomFin 7)*. Rome, Bardi.